

אמחה או תמחה, ריבך או ריבנו

כִּי מַחָה אֶמְחָה אֶת זֵכֶר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם: (שמות יז יד).¹

תִּמְחָה אֶת זֵכֶר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשָּׁפַח: (דברים כה יט).²

ספרי דברים פיסקא טז

רבי יהודה אומר: שלש מצוות נצטוו ישראל בשעת כניסתם לארץ: למנות להם מלך, לבנות להם בית הבחירה ולהכרית זרע עמלק. איני יודע איזה יקדום אם למנות להם מלך אם לבנות להם בית הבחירה אם להכרית זרע עמלק? תלמוד לומר: "וויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק" (שמות יז טז) - משישב המלך על כסא ה' את מכרית זרע עמלק. ומנין שכסא ה' זה המלך? שנאמר: "וישב שלמה על כסא ה' למלך" (דה"א כט כג).³

פסיקתא דרב כהנא (בובר) פרשת זכור

כתיב: "תמחה את זכר עמלק" (דברים כה יט), וכתיב: "מחה אמחה את זכר עמלק" (שמות יז יד). כיצד יתקיימו שני כתובים הללו? אלא, עד שלא פשט ידו בכסא, אמר: "תמחה את זכר עמלק" ומשפשט ידו בכיסאו של הקב"ה, אמר: "כי מחה אמחה את זכר עמלק". וכי אפשר בשר ודם יכול לפשוט ידו בכסא של הקב"ה? אלא על ידי שהחריב את ירושלים.⁴

תלמוד בבלי, מסכת מגילה דף כא עמוד ב

לאחריה מאי מברך?⁵ ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם [האל] הרב את ריבנו והדן את דינו והנוקם את נקמתנו והנפרע לנו מצרינו והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו, ברוך אתה ה' הנפרע לישראל מכל צריהם וכו'.⁶

תלמוד ירושלמי, מסכת מגילה פרק ד הלכה א

כיצד הוא מברך עליה? זכיי טבחא בשם רבי יוחנן: הרב את ריבך והנוקם את נקמתך הגואלך והמושיעך מכף עריצין.⁷

¹ פעמיים מוזכרת מחיית עמלק בתורה. בפעם הראשונה, בסוף פרשת בשלח, ספר שמות, בתיאור המלחמה עם עמלק המזנב בעם היגע היוצא ממצרים - "אשר קרך בדרך". ודווקא שם הלשון היא גבוהה ונשגבה: "כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדור דור". ראה דברי רש"י על הפסוק שם: "ידו של הקב"ה הורמה לישבע בכסאו להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית... נשבע הקב"ה שאין שמו שלם ואין כסאו שלם, עד שימחה שמו של עמלק כולו". ואכן הלשון היא "אמחה", משמע שהמלחמה היא של הקב"ה. ופרשה זו אנו קוראים בפורים עצמו.

² הפעם השנייה, בה מוזכרת מצוות מחיית עמלק, היא בסוף פרשת כי תצא, ספר דברים וכאן הלשון היא "תמחה" ואותה אנו קוראים בפרשת זכור בספר התורה השני שאנו מוציאים בשבת. מלשון הפרשה ומיקומה בסוף ספר דברים, לקראת הכניסה לארץ, עולה שמדובר במצווה שנצטוו בני ישראל כחלק מכניסתם לארץ ישראל: "שלוש מצוות נצטוו בני ישראל בכניסתם לארץ: להעמיד להם מלך, ולהכרית זרעו של עמלק ולבנות להם בית הבחירה" (מקורות, להלן). הפרשה פותחת ב"זכור" ומסיימת ב"תמחה" והכל שפיר וברור.

³ וכן הוא במקורות נוספים, כגון סנהדרין כ ע"ב. מה שחשוב לנו, במקור זה, הוא ראשית הכריכה יחד של מלוכה, מחיית עמלק ובית המקדש. האם זה תנאי תחילי או גם תמידי? שנית, חשוב לראות שהלימוד שמלך קודם הוא דווקא מהפסוק "כי יד על כס יה" שבפרשה הראשונה, בסוף בשלח (ולא למשל מ"שום תשים עליך מלך" שבספר דברים עצמו, כפי שדורשים במדרש תנחומא כי תצא סימן יז, ראה שם). לשיטת הספרי, מחיית עמלק שבפרשת בשלח "איננה בשמים" ולא חזון אחרית הימים. "כי יד על כס יה" הוא מלך בשר ודם, הראוי לכס ה' ועליו מוטלת החובה. יש "תמחה" גם בפרשת בשלח. לעומת פירוש זה עומדת שיטת המכילתא (ורש"י בעקבותיה, ראה הערה 1 לעיל) אשר משאירה את "כס יה" ואיתו אולי את פרשת בשלח כולה ברמה הא-להית ולא הארצית. ראה מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מס' דעמלק בשלח פרשה ב: "וויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' וגו', ר' יהושע: אומר לכשישב הקב"ה על כסא מלכותו ותהי ממלכתו, באותה שעה מלחמה לה' בעמלק. ר' אלעזר המודעי אומר: נשבע הקב"ה בכסא הכבוד שלו אם אניח נין ונכד של עמלק תחת מפרס כל השמים". לשיטת המכילתא "אמחה" היה ונשאר של הקב"ה. והציווי למלך בשר ודם? הוא יילמד מ"שום תשים עליך מלך" כפי מדרש תנחומא שהבאנו בסוגריים לעיל בהערה זו.

⁴ מדרש זה מציג, לכאורה, פשרה טובה: "תמחה" (ו"ריבנו" להלן) הוא עד חורבן הבית. אחרי חורבן הופך המצב ל"אמחה" (ו"ריבך" להלן). פשרה זו מסתדרת היטב עם גישת המכילתא ופחות עם גישת הספרי (ראה הערה הקודמת). ואולי יש כאן שלושה מצבים. מיד בסמוך לאירוע עם עמלק המזנב בעם יגע ולא ירא אלהים - "אמחה", המלחמה היא של ה'. משנכנסו לארץ ומינו להם מלך - "תמחה", המלחמה היא של עם ישראל כחלק מגדיעת הרשע בעולם וכתנאי להשראת השכינה בבית הבחירה. משאבדו המלוכה וגלתה השכינה ובטלה הקדושה (שבעבורה יש טעם להילחם) חזרנו למצב הראשוני של "אמחה" - המלחמה היא של ה'. רשעת הגויים מחד, וחוסר כוחו הפיסי והרוחני של עם ישראל מאידך, מחייבים את התערבותו של הקב"ה. אבל עם כל הפלפול האגדתי היפה הזה צריך לזכור שלהלכה אין הדברים כך ומצוות מחיית עמלק קיימת גם בימינו, אלא במגבלות מסוימות. ראה ספר המצוות לרמב"ם מצווה קפ"ז וקפ"ח וכן ספר החינוך מצווה תר"ד. הלכה לחוד ואגדה לחוד.

⁵ לאחר סיום קריאת המגילה, מה מברך?

⁶ וכן הנוסח בפסיקתא רבתי פיסקא יג מני אפרים (שהיא פיסקא מיוחדת שנייה שם המוקדשת לפרשת זכור ופורים). ראה שם גם נוסח מעניין של הברכה הראשונה: "...אשר קדשנו במצוותיו וצונו על קריאת מגילת אסתר".

במדבר רבה כב ב

"לתת נקמת ה' במדין" - הקב"ה אמר: "נקום נקמת בני ישראל" ומשה אמר: "לתת נקמת ה' במדין". אמר הקב"ה להם: אינו אלא דיקי שלכם שגרמו לי להזיק אתכם.⁸ אמר משה לפני הקב"ה: ריבון העולמים! אם היינו ערלים או עובדי עבודת כוכבים או כופרים במצוות, לא היו שונאים אותנו. ואינן רודפים אחרינו אלא בשביל תורה ומצוות שנתת לנו, הלכך הנקמה היא שלך: "לתת נקמת ה' במדין".⁹

פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה יב ד"ה דבר אחר זכור

בעמלק כתיב "ולא ירא אלהים" וביוסף כתיב "את האלהים אני ירא" (בראשית מב יח). אמר ר' יהושע בן לוי: אף לעתיד לבוא עתידין ראשי השבטים להזדווג עם שרו של עשו ואינו נופל בידם. וכיון ששרו של יוסף בא ומזדווג לו, מיד הוא נופל לפניו.¹⁰ למה? שכל אחד ואחד כשבא להזדווג לו מיד הוא מסלקו בתשובות. לראובן אומר: נחשדת על אשת אביך. לשמעון וללוי אומר: אף אתם הרגתם את שכם. וליהודה אומר: אף אתה נחשדת על כלתך. ולכל השבטים הוא מסלק לומר: אתם מכרתם את אחיכם. כיון ששרו של יוסף בא להזדווג לו, מיד נופל לפניו, שאין לו מה להשיבו.¹¹

אסתר רבה פרשה ד' ד"ה "ונשמע פתגם המלך"

אמר ר' יהודה בר' סימון: "ונשמע פתגם המלך" - זה מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שאמר בחכמתו ובתבונתו "מחה אמחה את זכר עמלק" - כי רבה היא.¹²

שבת שלום ושמחת פורים¹³

מחלקי המים

⁷ וכן הנוסח במסכת סופרים פרק יד הלכה ב: "ולאחר קריאתה צריך הקורא לחתום ולומר, ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, האל הרב את ריבך, והנוקם את נקמתך, והגואלך והמושיעך מכף כל עריצך, ברוך אתה ה' האל העוזר והמושיע". כיון שאין בידינו ניקוד של מקורות אלה, אין לדעת אם הכוונה "ריבך, דינך, נקמתך" וכו' "הכ"ף הסופית בשווא (והאות שלפניה בציר"ה) או שהכ"ף הסופית בקמץ (והאות שלפניה בשווא). לפי ההמשך "גואלך ומושיעך" נראה שאכן מדובר בשווא והוא מדבר על עם ישראל (כנסת ישראל) כדיבור עצמי לשון נוכח. אבל בהמשך במסכת סופרים שם נאמר במפורש: "נגד עלבונה של שכינה מברכים. ויש אומרים כנגד עלבונם של ישראל מברכים". כך שאפשר שגם לדעה המנסה להציג שתי תפיסות עולם בין הבבלי לירושלמי ריבך מול ריבנו, דינך מול דיננו ונקמתך מול נקמתנו, יש על מה לסמוך. ובפרט לאור המקורות המשלימים שראינו ושנראה.

⁸ דיקי - הדל"ת בחיריק והק"ף בציריה. מילה ביוונית שמשמעותה דין או צדק. עוונות ישראל הם והם בלבד שגורמים לעם ישראל לסבול ולכן זו "הבעיה שלהם" ולא של הקב"ה. זו טענת הקב"ה שאומר: "נקום נקמת בני ישראל".

⁹ טענת משה היא שהגם שעם ישראל איננו נקי מעוונות, שנאת הגויים הבסיסית מקורה בעצם העובדה שעם ישראל שונה מהם. ובמה הוא שונה? בכך שהוא קיבל את התורה ומקיים אותה ולכן "הבעיה היא של הקב"ה" והנקמה היא "נקמת ה'". וכבר הארכנו לדון במדרש זה בפרשת מטות תש"ס בנושא שורשי האנטישמיות ראה שם. ולענייננו מה שחשוב הוא שאולי כן אפשר לצרף הכל לשתי גישות יסוד. האחת: ריבך, נקמת ה' ולפיכך "אמחה". והשנייה, ריבנו, נקמת בני ישראל ולפיכך "תמחה". ושם לב מי נוקט איזו גישה. אין כאן "שום הנחות" ושום התייפיויות. משה אומר לקב"ה והקב"ה עונה לו דברים כהויותם. (ראה המדרשים על "כי עמך הגוי הזה" אבל זה באמת כבר נושא אחר).

¹⁰ מדרשים רבים נדרשו על הקשר בין עמלק ושבת יוסף. שאין עמלק נופל אלא ביד בניה של רחל: יוסף וגם בנימין. עמלק הוא מצאצאיו של עשו ועשו הוא אדום ואדום היא רומא המשעבדת ואח"כ הנצרות הרודפת. מקור חשוב לכך הוא הפסוק "מני אפרים שרשם בעמלק" שבשירת דבורה ואף הפסוק שבא אחריו "אחריו בנימין בעמלק" שמקשר כמובן עם מרדכי איש ימיני שהוא הגורם למפלת המן איש אגגי. וראה פסיקתא רבתי פרשה יב לעיל שהכותרת שלה היא "מני אפרים" ושמיציגת כנראה שיטה שלפיה היו קוראים את שירת דבורה בהפטרה של פרשת זכור! על מדרשים אלה נרחיב בע"ה בפעם אחרת, מה שחשוב במדרש שלפנינו הוא ההמשך. מדוע דווקא יוסף הוא הנלחם בעמלק? למה לא שאר השבטים? למה לא יהודה למשל שבידיו נמסרה המלכות והוא המצווה לקיים את מחיית עמלק, הוא היושב על כס יה כפי שהבאנו לעיל ואולי הוא שיכול לעמוד על ההבדל הדק בין אמחה לתמחה

¹¹ כל שבטי ישראל, להוציא את יוסף, אינם יכולים לעמלק, לא בגלל מגבלה פיזית (ראה ספר החינוך מצווה תר"ד שהבאנו בהערה 4 לעיל), אלא בגלל מגבלה מוסרית! מעשה שכם! עריות! מכירת אח! היחיד שיכול, הוא יוסף וזאת בגלל שהוא היחיד שיראת אלהים שבו ("את האלהים אני ירא", יחד עם "התחת אלהים אני") יכולה להיות משקל נגד לחוסר יראת האלהים של עמלק. ראה את המשפט הראשון בקטע המדרש שציטטנו שהוא בעצם סיומת של קטע קודם המונה את כל ההשוואות בין רשעתו של עשו (עמלק) ובין צדקתו של יוסף. מה שחשוב הוא העיקרון של מדרש זה. מי שרוצה למחות את עמלק חייב להיות בדרגה מוסרית מסוימת - ירא אלהים. ומי הוא שיכול לומר על עצמו שהוא אכן ירא אלהים? אז אולי עוד סיבה טובה ל"אמחה" ולא "תמחה".

¹² מה היא החכמה הרבה של הקב"ה שאמר "כי מחה אמחה את זכר עמלק"? מה כאן התבונה העמוקה? הפרשנים המסורתיים (ראה מדרש רבה המבואר ירושלים תשמ"ו) מסבירים שהדגש הוא על המילה "זכר". דהיינו, חוכמתו ותבונתו של הקב"ה היא בכך שלא ציווה רק על מחיית עמלק עצמו, אלא גם על מחיית זכר עמלק, היינו זרעו זרעו עד סוף הדורות. וזה כולל את המן האגגי שהוא מזרעו (זכרו) של עמלק ובשל כך התגלגל כל סיפור המגילה כפי שהתגלגל. "פתגם המלך" הוא הקב"ה כפי שרמז בכל המגילה ("בלילה הוא נדה שנת המלך"). ואנו נוסף שדא עקא, ה"זכר" בפסוק מחובר ל"אמחה". אם מדובר במצווה לדורות כולל כל העמלקים וזכרי זכרונותיהם שמתחדשים ובאים בכל דור - "אמחה" ולא "תמחה". לא בכדי מביא הדרשן את הפסוק הזה ולא את הפסוק בדברים שגם בו יש "זכר" ואותו אנו קוראים בכל ההקפדות והדקדוקים בשבת זכור.

¹³ כמו שכתב הרמב"ם בהלכות מגילה וחנוכה פרק ב הלכה יז: "מוטב לאדם להרבות במתנות אביונים מלהרבות בסעודתו ובשלוח מנות לרעיו. שאין שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים. שהמשמח לב האומללים האלו דומה לשכינה, שנאמר: "להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים" (ישעיהו נו טו). ועל "שמחת פורים" בפעם אחרת בע"ה.